

"Одна сльоза котилася по лиці, як перла по скалі"

Стильовий аналіз новели В. Стефаніка "Камінний хрест"

на тлі порівнянь з однойменним кінофільмом Л. Осики

Людмила Нежива,

кандидат філологічних наук, доцент

Луганськ

У статті розроблено методичну модель шкільного вивчення експресіонізму на прикладі художньо-стильового аналізу новели В. Стефаніка. Авторську концепцію створено на основі міжмистецьких порівнянь з українським поетичним кіно. Така інтеграція літератури й кіно сприятиме розвитку загальношкільної ерудиції, естетичного чуття старшокласників.

Ключові слова: художньо-стильовий аналіз, експресіонізм, мистецькі асоціації.

Шкільними програмами з української літератури у старшій школі передбачено вивчення багатозначного, неоднорідного художньо-естетичного явища модернізму. Серед його широкого стильового спектру вирізняється новелістика В. Стефаніка, домінантою творчої манери якого є експресіонізм. Одним із знакових репрезентативних творів цього літературного напрямку у вітчизняному мистецтві є новела "Камінний хрест", саме її вивчення передбачено в шкільному курсі української літератури (10 клас).

Методичний аспект цієї проблеми неодноразово розроблявся вітчизняними вченими та педагогами-методистами, серед них праці О. Слоновської, Г. Софійчук, М. Токарик, Л. Фісунової, Г. Чопика, Р. Чопика, Ж. Шевченко та ін. Досить часто на шпальтах науково-методичних видань творчість В. Стефаніка розглядається у зіставленні з картинами європейських художників В. Ван Гога, П. Гогена, Е. Мунка. Можливість такого синтезу бачимо в тому, що українського письменника і зарубіжних митців, особливо останнього, єднають спільні риси світобачення, манера художнього відтворення дійсності, мистецька мета, яка полягала у силі вираження емоційних поривів. Посилити ж емоційне та інтелектуальне реагування десятикласників під час сприйняття експресіоністичних образів і значень допоможе кіно, візуалізуючи те, що при уважному читанні літературного твору осягалось лише завдяки вербальному мисленню.

Такий підхід зумовлює важливість створення методичної моделі уроку вивчення експресіонізму шляхом здійснення художньо-стильового аналізу новели В. Стефаніка "Камінний хрест" на тлі міжмистецьких порівнянь з українським поетичним кіно. Актуальність такої інтеграції на уроці української літератури пояснюється тим, що засобами мистецтва формується образ світу особистості, а синергетична взаємодія різних видів (літератури, музики, кіно тощо) якнайкраще сприяє його цілісності. Польський кінознавець Я. Газда писав: "Такі фільми, як "Тіні забутих предків", "Вечір на Івана Купала" та "Камінний хрест", треба дивитися кілька разів, треба до них повертатися. З тієї причини, з якої повертаємося до гарної поезії, гарної музики, гарного малярства... в цих трьох відкриваємо щось, що є спільне для поезії, малярства і музики. Чудова візуальність, зображення, які не тільки споглядаєш, а й передовсім відчуваєш, ритмізований рух зображень і звуків: синтез — властивий виключно кіно — цінностей малярських і музичних, з яких в результаті народжується автентична поезія" [8, с. 93].

На вивчення монографічної теми "Василь Стефанік. "Камінний хрест" у шкільній програмі відведено три години. Інтегрований урок доречний на етапі 2—3 уроків, коли учні вивчили життєпис письменника, прочитали літературний твір. Аналіз новели "Камінний хрест" супроводжуватиметься мистецькими асоціаціями з українського поетичного кіно. Порівняння пропонуємо проводити на макростилістичному рівні. Необхідно звернути увагу, що кінофільм "Камінний хрест", відзнятий 1968 року на Київській кіностудії імені О. Довженка режисером Л. Осикою та оператором В. Квасом, не став калькованою екранізацією тексту новели В. Стефаніка. Це самоцінні мистецькі твори письменника і творчої знімальної групи, споріднені на рівні світовідчуття: стилістика фільму, як і Стефанікових новел, така ж експресивна.

Мета уроку: розкрити історичну основу новели, визначити тему, пояснити багатозначність символів камінного хреста, горба, прізвище головного героя; здійснити художньо-стильовий аналіз новели В. Стефаніка "Камінний хрест", забезпечивши розуміння учнями елементів експресіонізму художнього твору в органічному діалозі з кіномистецтвом; на основі аналізу новели В. Стефаніка "Камінний хрест" сформулювати поняття про експресіонізм та визначити його конститутивні риси; розвивати навички аналізу й синтезу, загальношкільну ерудицію, естетичне чуття; виховувати співчуття й співпереживання до драматичних подій минулого у житті співвітчизників.

Тип уроку: стильовий аналіз епічного твору на тлі міжмистецьких порівнянь з кінофільмом.

Оскільки кінофільм відзнято за мотивами двох новел В. Стефаніка "Камінний хрест" та "Злодій", пропонуємо вчителю-словеснику підготувати до уроку відеофайли двох уривків з кінофільму: тяжка праця Івана Дідуха на горбі та його прощання із рідною хатою й односельцями, дати учням випереджальні завдання: підготувати повідомлення про створення кінофільму Л. Осики "Камінний хрест" та відгуки про нього кінокритиків.

Першим (підготовчим) етапом художньо-стильового аналізу новели В. Стефаніка "Камінний хрест" стане мотивація навчальної діяльності. Його дидактичне завдання полягає у забезпеченні готовності до осмисленого емоційного сприйняття художнього твору, пробудженні інтересу до вивчення теми та активізації учнів до самостійного пошуку. Важливо процитувати на цьому етапі авторитетні думки відомих

критиків, літературознавців, письменників про творчу діяльність письменника, представити його в контексті мистецького напрямку експресіонізму.

"Поетом мужицької розпуки" назвав В. Стефаніка його побратим Марко Черемшина, визначивши силу вираження тієї "розпуки": "Зобразив він її так тими словами, які висказав, як також тими недомовленими словами, що висять чорними хмарами над кожним його стогоном і жахають собою дужче, чим похорони мерців" [2, с. 129]. В. Стефанік надто емоційно сприймав світ в усій його трагічності, коли "між мужиком, конем і машиною не стало різниці" [2, с. 112]. Він болісно переживав підневільне життя українського народу, який із шаленою швидкістю наближався до прірви, ім'я якої нужда, злидні, безпросвітність, втрата Душі. Наскільки потужним було виверження трагізму людської долі у творах письменника можна уявити із слів В. Стефаніка: "Більше описати не можу, бо руки трясуться і кров мозок заливає. Приступити ще ближче до вас (наблизитися до своїх героїв. — Л.Н.) — значить спалити себе" [11], далі в тексті вказуватимемо том і сторінку видання (Т.2, с. 167).

Селянський син В. Стефанік зріднився в душі із своїм народом й не раз зв'язався своїм близьким: "Я люблю мужиків за їх тисячлітню, тежку історію, за культуру, що витворила з них людей, котрі смерті не бояться. За того, що вони є, хоч пройшли над ними бурі світові і повалили народи і культури. Є що любити і до кого прихилитися. За них я буду писати і про них" (Т.3, с. 153).

Селянин, культурно-освітній діяч Г. Гринчишин схарактеризував письменника як "мужицького санітета (санітара. — Л.Н.), що йде за тою працювитою селянською армією, гоїть її рани, перев'язує їх і втишує біль" [2, с. 112], а стиль визначив яскравою метафорою: "Виточив Стефанік нашу біду на перли в своїм серці і скупав їх у нашій крові, і вийшли мистецькі твори з-під його пера, як криваві перли" [2, с. 112].

На цьому етапі пропонуємо вчителю-літератору поставити проблемне запитання, на яке учні відповідатимуть, здійснивши художньо-стильовий аналіз новели "Камінний хрест": "Пишучи про селян, люблячи безмежно свій народ, чи був В. Стефанік прихильником реалістичної традиції?"

Другим (основним) етапом є засвоєння нових знань та формування нових понять, дидактичними завданнями якого визначаємо наступні: розвивати вміння аналізувати літературний твір із визначенням його стильових особливостей через мистецькі асоціації; забезпечити розуміння учнями нового поняття "експресіонізм" на прикладі аналізу новели "Камінний хрест".

Стильові ознаки письма В. Стефаніка спочатку вивчаємо на рівні теми та її психологічного розкриття. Тема еміграції боліла письменнику натягнутим струною нервом, як і усе, що він писав: "Вижу їх як дубів, тих мужиків, що їх вода підливає, корінь підмулює, вижу, як хитаються, як падають, як їх пхають на жалізниці і везуть як дерево на опал. Чую їх біль, всі ті нитки, що рвуться між їх серцем та селом, і мені рвуться, чую їх жаль і муку" [4, с. 52 — 53]. Глибокий психологізм Стефанікового стилю відзначив ще І.Франко, вирізняючи його з-поміж молодшого покоління митців, для яких "...головна річ — людська душа, її стан, її рухи в таких чи інших обставинах, усі ті світла й тіні, які вона викидає на

ціле своє оточення залежно від того, чи вона весела, чи вона сумна. [...] вони, так сказати, відразу засідають у душі своїх героїв і нею, мов магічною лампою, освічують усе оточення. Властиво, те оточення само собою їм мало інтересне, і вони звертають на нього увагу лиш тоді й оскільки, коли й оскільки на нього падають чуттєві рефлексії тої душі, яку вони беруться малювати" [2, с. 61].

У новелі В. Стефаніка "Камінний хрест" розкривається тяжка драма селянина-трударя, якого невблаганне життя жене з батьківщини до Канади. Проте генетичний зв'язок його з рідною землею, з народом є настільки сильний, що еміграція асоціюється із смертю душі. Вивчаючи сюжетно-композиційні особливості новели, особливу увагу варто звернути на цю трагічну подію як композиційний центр. Щоб учні зрозуміли трагізм еміграції Івана Дідуха, вчителю необхідно дати можливість старшокласникам відчувати його єдність із землею, яку успадкував від батька, на якій тяжко працював змолоду, хоч і мав лише "букату горба щонайвищого і щонайгіршого над усе сільське поле" [10, с. 36].

На цьому етапі доречним буде перегляд початку кінофільму "Камінний хрест", який легко порівняти з першою частиною (експозицією) літературного твору. Я. Газда назвав роботу оператора В. Кваса "суворою, графічною фотографією" [8, с. 14], у якій на тлі меланхолійних пейзажів кам'янистої землі горба вирізняється вражаючий людський портрет Івана Дідуха. За словами кінокритика, "Квас досягнув інтелектуально мистецтва сполучення у пластичних формах жорстокості й ліризму, документального спостереження з поезією" [8, с. 14].

Спочатку в кінофільмі, що нагадає документальну стрічку, постає невтішна панорама безплідної землі. Тяжко й повільно піднімається виснажений працюючий Іван по крутій горі у парі зі своїм незмінним помічником — конем, щоб добратися до свого паю землі. Коли стежка стає крутішою, сам виносить мішки з гноєм наверх, неодноразово спускаючись та піднімаючись. Працюючи нарівні з конем, оре своє поле. Камера то фокусується на зображенні старого трудівника, показуючи крупним планом, то віддаляється, роблячи його комахою на загубленому жалюгідному клаптику землі. Головний герой байдужий до болю, який викликають колючки, впинаючись у босі ноги, він не зважає на втому. Тільки безтурботний, здається, нескінченний спів жайворонка, прекрасний і водночас драгливий, виводить Івана із забуття, змушує відірватися від чорної ріллі, завдовжки як життя, й подивитися у небо, за словами І. Дзюби, для того, щоб "зіставити свою малість і свої муки з величчю і безпристрасністю природи; нескінченну людську суєту — з її спокійною самодостатністю; свій клаптик землі включити до безмежної матері-землі, світу" [8, с. 224].

Головний герой новели переживає духовний злам, зумовлений його власним рішенням емігрувати. У його душі точиться боротьба, він вагається, болісно відчуває близьку розлуку з рідною землею. Старий Іван, не контролюючи себе, вигукує до птаха: "Лети собі геть до неба і скажи твоєму Богу: "Най мені дурну птаху не посилає зі співанками. Коли він такий потужний, най мене в Канаду не засилає...". Цей крик душі є експресивним вираженням болю людини, доведеної до відчаю. Він триває усього мить — і знову заспокоєння. Стомлений Іван сідає відпочити й, засмучений, вирішує, що йому не оминати долі багатьох своїх безземельних одно-

сельців, які були змушені кинути свою хату на рідній, хоч і відчуженій землі, щоб шукати щастя за океаном, у далекій Канаді. Потужно звучать слова: "Ця земля не годна кілько народу здержати та й кількі біди витримати. Мужик не годен, і вона не годна, обоє вже не годні" [10, с. 40].

Після перегляду визначеної частини кінофільму важливо ознайомити старшокласників з історією його створення (виголошуються учнівські повідомлення, що були запропоновані як випереджальні завдання). Фільм знімався на Прикарпатті, на тих горбах, серед яких був клапоть землі, щедро удобрений працею Івана Дідуха. Крім десяти професійних акторів, дійових осіб зіграли корінні жителі села, що надало кінофільму ознак автентичності, максимально наблизило його до минулої дійсності, відтворених з вражаючою силою у новелах В. Стефаніка.

Обговорюючи із старшокласниками побачене, вчитель поступово підводить їх до розуміння естетики експресіонізму у творах В. Стефаніка та Л. Осика. Пропонуємо орієнтовні запитання для бесіди:

◆ Чи схожі кадри кінофільму "Камінний хрест" на хроніку?

◆ Чому кінофільм чорно-білий, чи може він бути кольоровим?

◆ Які враження створюються завдяки такій художній техніці?

◆ Чому кінорежисер Л. Осика уникає будь-яких засобів зовнішньої, надто щедрої кінематографічності?

◆ Яким ви уявляєте життя Івана Дідуха з перших кадрів фільму?

◆ Як можна схарактеризувати його вдачу?

◆ Що відволікає Івана від роботи? Чому він так гостро реагує на спів птаха?

На цьому етапі аналізу пропонуємо провести бесіду з акцентуацією на способах зображення головного героя Івана Дідуха у літературному творі та кінофільмі. Скупі радість і щастя в житті головного героя живилися єдністю з рідною землею, родиною, односельцями. Як справжній хлібороб, він любив працювати, й близьким для нього став навіть горб, на якому мав свою частку землі. Незважаючи на те, що прототипом Івана був знайомий письменника, русівський селянин Штефан Дідух, його прізвище у літературному творі є глибоко символічним. За українською міфологією вважалося, що в дідухові живуть дух поля, дух бога Сонця та душі померлих предків, які оберігають земне життя [3, с. 154]. Така споріднена одухотвореність Івана Дідуха безперечна, бо розрив цих духовних зв'язків для літературного героя подібний до смерті. Говорячи з дружиною про Канаду, Іван показує їй через вікно могилу й каже: "Адї, видиш, де твоя дорога та й твоя Канада?" [10, с. 40]. Перед дорогою, як востаннє, Дідух хоче тричі "віпрощатися на смерть" з нею на очах людей.

Експресивно наснаженим є прощання Івана Дідуха з односельцями, цьому присвячено наступні п'ять частин літературного твору. Аналізуючи новелу, варто наголосити, що омертвіння душі людини, яка розривала віковичну єдність з землею, народом, його традиціями, у В. Стефаніка асоціюється з каменем: "То як часом якась долішня хвиля викарбутиць великий камінь із води і покладе його на беріг, то той камінь стоїть на березі тяжкий і бездушний. Сонце лупає з нього черепочки давнього намулу і малює по нім маленькі фосфоричні

звізди. Блимає той камінь, мертвими блисками, відбитими від сходу і заходу сонця, і кам'яними очима своїми глядить на живу воду і сумує, що не гнітить його тягар води, як гнітив від віків. Глядить із берега на воду, як на утрачене щастя. Отак Іван дивися на людей, як той камінь на воду" [10, с. 38].

Розглядаючи образ головного героя, важливо звернути увагу учнів на те, що автор порівнює Івана з горбом ("переломаний", "велетень, схилений у поясі") чи з конем ("потряс сивим волоссям, як гривую, кованою зі сталевих ниток", "заскреготав зубами, як жорнами"). У кожному мускулі Івана відчутна довголітня праця, що робила його сильним і водночас виснажила: "Я ціле жите лиш роб, та й роб, та й роб!", "Я зробок — ціле тіло мозиль"). Зовнішня грубість, некрасивість, каліцтво Івана Дідуха різко контрастує з ліризмом його внутрішнього світу, високою духовністю й символічно відтворена автором: "Одна сльоза котилася по лиці, як перла по скалі" [10, с. 42].

Глибоко символічним у новелі "Камінний хрест" є образ пісні, що співали Іван та Михайло: "Той спів, що його не раз чули на весіллях, як старі хлопці доберуть охоти і заведуть стародавніх співанок. Слова співу йдуть через старе горло з перешкодами, як коли би не лиш на руках у них, але і в голі мозилі понаростали. Ідуть слова тих співанок, як жовте осіннє листя, що ним вітер гонить по замерзлій землі, а воно раз на раз зупиняється на кожнім ярочку і дροжить подертими берегами, як перед смертю" [10, с. 43]. Запропонуйте старшокласникам розтлумачити значення цього художнього прийому.

Кульмінацією у новелі є епізод, коли родина Дідухів йде до хати перевдягатися, що нагадує елементи ритуальної обрядовості похорону. Недаремно В. Стефанік звернувся до такого художнього прийому як дералізація образу хати, що властиво експресіоністичній естетиці. Реальна властивість об'єкта перетворюється на суб'єктивне вираження внутрішніх почуттів, душевного стану його мешканців: "...ціла хата заридала. Як би хмара плачу, що нависла над селом, прорвалася, як би горе людське загату розірвало — такий був плач" [10, с. 44]. Вивершенням експресії, символом трагізму й розпачу прощання з рідним краєм є полька, яку затанцював Дідух із своєю дружиною: "Іван термосив жінкою, як би не мав уже гадки пустити її живу з рук" [10, с. 44]. Глибоко відчув це й режисер кінофільму Л. Осика. Емоційна напруга у кінофільмі максимально збільшується, коли, обійшовши з чаркою гостей, Іван Дідух з родиною йде до своєї хати. Згодом двері розчиняються й на поріг виходять один за одним Дідухи. Люди закам'яніли: переселенці зняли свій звичний одяг й змінили його на "безособові" чорні костюми. "У них вони почувають себе так, ніби влізли в чужу шкіру, — відзначає І. Дзюба. — Їм соромно, тяжко і просто ніяково. І в їхніх позах, у виразах облич ще й зухвалість відчаю: якщо все поривати, то одразу й демонстративно. Дивіться, люди добрі, до чого дійшла людина, що їй судилося!" [8, с. 225]. Це ще один важливий епізод фільму, який варто переглянути старшокласникам на уроці — прощання з рідною хатою і односельцями. Орієнтовні запитання за уривком кінофільму:

◆ Що символізує перевдягання родини Дідухів у незвичний новий одяг?

◆ Які почуття виражено у грі актора, що був у ролі головного героя?

◆ Як зображено максимальну напругу у

кінофільмі та у літературному творі? Завдяки яким художнім прийомам вона досягається у творах різних видів мистецтва?

Важливим завданням для старшокласників на цьому етапі має стати визначення головних символів у новелі В. Стефаніка "Камінний хрест". Особливу увагу треба приділити значенням горба, хати, пісні, камінного хреста. Дідухове відчуття духовної кризи, втрати національної ідентичності емігрантами вкладене автором у слова головного героя: "...підемо світами і розвіємося на старість, як лист по полі" [10, с. 41]. Цього чи не найбільше боявся старий Іван, тож поставив на своїм горбі, що на ньому змарнував своє життя, скалічився, камінний хрест, як символ вічної присутності на рідній землі: "Хотів-ем кілька пам'яток по собі лишити" [10, с. 41].

Наступним етапом має стати закріплення, завданнями якого є систематизація і формулювання поняття "експресіонізм" з окресленням конститутивних рис літературного напрямку та його національних особливостей; забезпечення успішного засвоєння старшо-класниками теоретико-літературних понять і опрацювання ними.

На цьому етапі важливо нагадати проблемне питання (Чи був В. Стефанік прихильником реалістичної традиції?) й запропонувати дати відповідь. Підсумовуючи думки учнів, скажемо, що, готуючи до видання навчальний посібник, літературознавець Р. Чопик відзначив: "Творчість Стефаніка — сила, а точніш, сила виразу, експресії художнього слова" [12, с. 2], — то ж недарма естетика напрямку експресіонізму стала одним з найважливіших ключів до її прочитання. Подібно до творчості інших талановитих модерністів, розглядаючи твори В. Стефаніка, можна говорити про одночасне улягання різним стильовим тенденціям, зокрема символізму, імпресіонізму, неореалізму, проте експресія в художньому відтворенні образу світу письменником є домінантою. Сам письменник це відчував і з приводу своїх мистецьких пошуків писав: "Я маю раз вийти з ліса ріжних напрямів літературних, котрі тепер мене на роздорожю напали і кожний тягне на свій бік" (Т.3, с. 58).

Отож візуалізація стильових особливостей творчої манери В. Стефаніка переглядом епізодів з кінофільму "Камінний хрест" допоможе учням усвідомити значення теоретико-літературного поняття "експресіонізм", що походить від лат. "expressio" ("вираження"), завдання мистецтва експресіонізму: "Виразити зрине через незрима, внутрішнє через зовнішнє, збагатити усвідомлене пізнання інтуїтивним" [7, с. 242], а також визначити його конститутивні риси, зокрема такі:

- ◆ "нервова" емоційність;
- ◆ художнє відтворення суворих, сповнених гіркотою гострих відчуттів несправедливості та жорстокості світу;
- ◆ поєднання у творах протилежних явищ, зокрема буденщини, побутовості та ліризму, високого пафосу;
- ◆ увага до простих характерів;
- ◆ намагання відшукати природну гармонію у найскладніших поворотах долі;

In the article the methodological model of school studying of expressionism is worked out on the example of V. Stepanyk novels analysis. The author's conception is created on the basis of artistic associations with the Ukrainian poetic cinematograph. Such integration of literature and cinematograph will forward the development of a general artistic erudition, an esthetic feeling.

Key words: artistic-stylistic analysis, expressionism, artistic associations.

- ◆ стриманість, суворість, аскетичність у художньому передаванні глибокого людського змісту;
- ◆ ліризм у відтворенні трагедії страждання людини;
- ◆ дослідження митцями сенсу страждання людини, сенсу її життя;
- ◆ зображення смерті, що перетворюється на життя, бо це щоразу новий початок вічного становлення.

Підсумовуючи роботу на уроці, важливо відзначити, що, пишучи свої твори, В. Стефанік "глибоко переживав дії своїх героїв і зливався з ними до того ступеня, що писав не про них, а про себе" [12, с. 9]. В одному із його листів є промовисте звертання до Українців: "...стою на вуглі своєї хати і простягаю до Вас руки..." [1, с. 94]. Коли стоїш "на вуглі" Стефанікової хати (нині це літературно-меморіальний музей митця) і вдивляєшся у правдиву, незрівнянну красу Покуття, десь там, на горі, неподалік від дороги, видніється блакитний камінний хрест. Він немовби і є тим незримим зв'язком, що єднає землю з небом, а душу — з вічністю.

Домашнім завданням для старшокласників може стати творча робота на тему: "Сумна дійсність, оздоблена золотом найправдивішої поезії" у новелах В. Стефаніка".

Література

1. Василь Стефанік: життя і творчість у документах, фотографіях, ілюстраціях / Авт.-упоряд. Ф.П.Погребенник. — К.: Радянська школа, 1987. — 144 с.
2. Василь Стефанік у критиці та спогадах. Статті, висловлювання, мемуари / Упоряд., вступ. ст. та прим. Ф.Погребенника. — К.: Дніпро, 1970. — 482 с.
3. Войтович В. Українська міфологія / В.Войтович. — К.: Либідь, 2002. — 664 с.
4. Історія української літератури та літературно-критичної думки кінця XIX — початку XX століття: Підруч. / Кол. авт.: О.Галич, О.Бровко, І.Веретейченко, Л.Нежива, Т.Шестопалова. — Луганськ: Альма-матер, 2008. — 480 с.
5. Наєнко М. Художня література України: Від міфів до модерної реальності / М.Наєнко. — К.: Просвіта, 2008. — 1064 с.
6. Наукові основи методики літератури. Навчально-методичний посібник / За ред. Н.Й.Волошиної — К.: Ленвіт, 2002 — 344 с.
7. Пахаренко В. Українська поетика / В.Пахаренко. — Черкаси: Відлуння-плюс, 2002. — 320 с.
8. Поетичне кіно: заборонена школа: Збірник статей і матеріалів / Упор. Л.Брюховецька. — К.: АртЕк, 2001. — 464 с.
9. Тороп П. Тотальный перевод / П.Тороп. — Тарту: изд-во Тартуского ун-та, 1995. — 220 с.
10. Стефанік В. Вечірня година / В.Стефанік. — Ужгород: Карпати, 1987. — 144 с.
11. Стефанік В. Повне зібрання творів: У 3 т. / В.Стефанік. — К.: Вид-во АН УРСР, 1949 — 1954. — Т.I. — 372 с.; — Т.II. — 223 с.; — Т.III. — 327 с.
12. Усе для школи. Українська література 10 клас. Випуск 3: Василь Стефанік / Упоряд. Г.Чопик, Р.Чопик. — К.: Всеуви-то, 2001. — 62 с.
13. Черненко О. Імпресіонізм та експресіонізм // Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. (У 3 кн). К. 1. — К.: Рось, 1994. — С. 204—213.
14. Шумило Н. Під знаком національної самобутності / Н.Шумило. — К.: Задруга, 2003. — 354с.